

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ ГРЕКІВ (кінець XVIII — перша половина XIX ст.)

Національно-визвольні рухи — характерна риса історії Південно-Східної Європи в епоху кризи феодального ладу, зародження і становлення капіталізму. Закономірність цих рухів була обумовлена тим, що країни даного регіону в середні віки опинилися під чужеземною владою, у багатонаціональних (поліетнічних) монархіях. Формування соціальної структури суспільства і націй як історичної форми існування цього суспільства почалося в умовах іноземного панування. Влада феодалів чужоземного походження, а на частині території сучасної Південно-Східної Європи і великого іноземного капіталу, підкоряла процес національного розвитку своїм цілям. Визвольна боротьба балканських народів проти османського панування привела до створення в цьому регіоні самостійних національних держав.

Процес національного відродження, який розпочався наприкінці XVIII ст., та розгортання національно-визвольного руху грецького народу в кінцевому підсумку привели до утворення суверенної, незалежної держави. У цьому контексті актуальним і на сьогоднішній день є вивчення передумов консолідації різноманітних політичних сил та соціальних верств суспільства навколо національної ідеї наприкінці XVIII — початку XIX ст.

Питання суспільно-політичних та економічних передумов руху греків за незалежність від османського панування відображене в дослідженнях Міллера А. Ф., Новічева А. Д., Арша Г. Л., Фадеева І. М., Мейера М. С., Єлавіч Б., Терентьєвої Н. О.¹ Серед грецьких дослідників слід назвати праці Ставріаноса Л., Петропулоса Я., Петроса К.² Важливими для вивчення зазначеної теми є спогади про грецьку революцію її учасника Фотакоса³.

На кінець XVIII ст. до складу Османської імперії входила значна частина Балкан, майже всі території, цілком чи частково заселені греками: континентальні області — Беотія, Аттика, Акарнаніка, Епір, Фессалія, частина Македонії (Румелія), Пелопоннес (Морея), острови Егейського архіпелагу, о. Крит, о. Самос. Багато греків проживало в столиці Османської імперії — Константинополі⁴.

Ця мусульманська держава мала ряд принципових особливостей. Зокрема, іслам був не лише пануючою релігією, але й визначав систему державного правління, що забезпечувало єдність політичних і релігійних інститутів. Він же впливав на суспільний статус підданих султана. Наприклад, щодо рівних прав правовірних мусульман і християн мова навіть не могла вестися. Мусульманське судочинство (шаріат) поширювалося тільки на правовірних. Турки-османи разом з ісламізованим балканським населенням репрезентували пануючу соціальну верству⁵.

Грецькі землі підпорядковувалися загальній системі управління Османської імперії. Як правило, місцева адміністрація формувалася не тільки з представників заможних мусульман, що призначалися турецькою владою. До неї могли залучатися також кодзабаси⁶, які обиралися жителями на місцях. Необхідно зазначити, що грецький народ животів під ярмом не тільки мусульман, але й своїх «одновірців» — греків, які вірою і правдою служили султану. Міська і сільська біднота страждала від сваволі й утиску кодзабасів і нарекла їх «християнськими турками». Повноваження органів місцевого самоврядування поступово розширювалися, особливо у таких областях, як Пелопоннес і острови Архіпелагу, залежність яких від Порти обмежувалася, як правило, сплатою податків. У виборах представників місцевого самоврядування брала участь лише невелика частина грецького населення⁷.

На еллінські землі поширювалася турецька військово-ленна система. Деякі області й острови були володіннями заможних чиновників. У XVII – XVIII ст. ст. лени (володіння чиновників) були перетворені на приватні земельні володіння. Цей процес був викликаний розвитком товарно-грошових відносин і руйнуванням натурального господарства. Община являла собою найменшу адміністративну, фіскальну й одночасно соціальну одиницю. На чолі общини стояли виборні старійшини (δημογεροντες), яких щорічно переобирали. Старійшини організовували громадські роботи, розподіляли податки, слідкували за громадською власністю, виступали в якості третейських суддів тощо. Старійшини також виконували адміністративні функції, тобто були посередниками між народом і турецькою владою⁸. Крім того, кожна община мала турка-заступника⁹. Декілька общин складали єпархію, певне число єпархій — санджак або безпосередньо пашалик, — більш велику адміністративну одиницю. Усі грецькі землі Османської імперії розподілялись на шість пашаликів: Морею, Негропонт (о. Евбея та протилежна їй частина материка), Південну Албанію (включаючи Західну Грецію), Селанік (Салоніки та більшу частину Македонії), о. Крит, острови Егейського Архіпелагу. Острови Архіпелагу підпорядковувались капудан-паші (командувачу турецьким флотом), на чолі інших пашаликів стояли вали (намісники).

Як і в інших областях Османської імперії, в грецьких землях тимарна¹⁰ система поземельних відносин на початок XIX ст. значно потіснилася чифтлікійською¹¹, чому сприяло те, що володарі тимарів привласнювали їх та відмовлялися нести за них військову службу, та деякі особливості порядку землекористування. Наприклад, на передачу землі селянином іншій особі потрібен був письмовий дозвіл тимаріота, який міг дати його на будь-яких умовах, що йому заманеться. За часів постійних повстань важливого значення набувало й таке установлення: якщо земельна ділянка не оброблювалася впродовж 3-4 років, селянин втрачав право на користування нею, і тимаріот міг безперешкодно забрати собі цю ділянку або передати її іншій особі. Можна погодитись з думкою грецького економіста К. Петроса, який відмічає ряд суттєвих обставин, що перешкождали зростанню дрібного

приватного землеволодіння, і саме такі ж обставини сприяли розвитку чифтлікійської системи: по-перше, в дрібних господарствах вища собівартість продукції, що знижує її конкурентноздатність; по-друге, дрібні земельні наділи найчастіше розташовувались у гірських районах і на островах, де менш родюча земля, аніж у долинах; до того ж, погані шляхи сполучення робили важким процес вивозу продукції з гірських районів¹².

Отже, почали набувати все більшого поширення приватні, в тому числі й крупні товарні господарства — чифтліки. Причиною виникнення хазяйств подібного роду стало зростання внутрішнього попиту на продукти сільського господарства, що було обумовлено збільшенням міського населення, створенням регулярної армії, а також посиленням попиту з боку європейських держав. М. Вронченко (російський мандрівник, який у 30-х роках ХІХ ст. об'їздив майже всю Малу Азію) свідчить про поширення там чифтліків: «Окрім сіл, майже по всіх місцях Малої Азії, де мешкають жителі осілі, розташовані там і тут так звані чифтліки — тобто дома, що належать найнятим власниками земель робітникам для оброблення наділів чи догляду за худобою або для того й іншого»¹³.

Чифтліки були різні за своїм хазяйським призначенням — хліборобські, скотарські та змішані. За формою чифтліки були малі, середні та великі, оброблялися або поденниками або наймитами¹⁴. Поширення чифтлікійської системи супроводжувалось захопленням селянських земель. Таким чином, позбавившись землі, селяни перетворювались або в орендарів, або в наймитів із земельним наділом. Власники чифтліків змушували селян своєї округи відпрацьовувати панщину в своєму чифтліку. Це викликало невдоволення селян, що, врешті-решт, привело до того, що вони стали рушійною силою боротьби за незалежність. Також можна зробити висновок, що поширення чифтлікійської системи господарювання в османських володіннях стало однією з економічних передумов національно-визвольного руху греків.

У зв'язку із зміною форм землеволодіння змінювалися і форми експлуатації селянства: якщо раніше тимаріот отримував обумовлену та незмінну щорічну ренту від своїх селян, то тепер землевласники стали намагатись поставити свій прибуток у залежність від врожаю. К. Петрос відмічає три форми земельної ренти в грецьких землях напередодні революції:

- 1) фіксована плата незалежно від врожаю (тобто по-старому);
- 2) землевласник отримує половину чистого доходу селянина (тобто після сплати податків та відрахування насінницького фонду);
- 3) землевласник отримує третину від усього доходу селянина¹⁵.

Після розрахунку із землевласником, селянину залишалось зовсім небагато, але ж до цього слід долучити ще й численні податки на користь церкви та турецької влади: десятина, подушна подать, поземельний податок, податок на використання громадських споруд (млин), податок на необроблену землю, спеціальні податки на тваринників, також різні надзвичайні побори. Таким чином, можна зробити висновок, що більшість селян перебувала в дуже злиденних умовах, тому вони були готові із зброєю в руках піднятися на боротьбу за свободу¹⁶.

Розглянемо наведену таблицю¹⁷.

		Чисельність населення, чол.	% від загальної чисельності	Кількість землі у власності, стремм	% від загальної кількості землі	Кількість землі на душу населення, стремм
Пелопоннес	греки	458 000	85,5	1 500 000	33,3	3,25
	турки	47 750	14,5	3 000 000	66,7	62,83
Евбея	греки	156 775	92,1	1 415 345	56,94	9,03
	турки	13 360	7,9	1 070 250	43,06	80,11

У таблиці наведені дані землеволодіння на Пелопоннесі та Евбеї напередодні революції. За таблицею виходить, що турецьке населення складало меншість в обох областях, але володіло більшою частиною земель на Пелопоннесі і майже половиною на Евбеї, проте у перерахунку на душу населення кількість земель у турецьких володіннях на Евбеї у 8,9 рази більша, ніж у греків, а на Пелопоннесі – у 19,3 рази. Були, проте, області, де кількість грецьких земельних володінь значно перебільшувала турецькі. Наприклад, у Румелії з 1 886 600 володінь 1 166 750 (61,9%) належало грекам і тільки 719 850 (38,1%) – туркам, притому, що питома вага мусульманського населення Румелії за XVII–XVIII ст. зростає¹⁸. Проаналізувавши дані по Пелопоннесу, можна зробити висновок, що там відбувався розвал військово-ленної системи. Він виявився у зростанні крупного землеволодіння, розбійництві, послабленні центральної влади. Слід звернути увагу також і на те, що саме Пелопоннес став епіцентром грецької революції, а в Румелії повстання почалося значно пізніше і проходило більш повільно. Таким чином, національні і соціальні протиріччя, які мали місце у сфері аграрних відносин, стали однією з головних причин грецької революції.

Греки, як піддані Османської імперії, були членами православного мілету – автономної релігійної громади, очолюваної Константинопольським патріархом, який мав стосовно своєї пастви абсолютну релігійну владу. Повноваження Константинопольського патріарха поширювалися на болгар, сербів, валахів, молдаван та інших православних християн Балканського півострова, що проживали в Османській імперії. Патріарх одночасно був турецьким савновником, який наділявся певними адміністративними повноваженнями.

Влада патріарха охоплювала весь Балканський півострів включно з Егейськими та Іонічними островами. Константинополь став релігійним центром всього православного населення Балкан. Хоча султан і погодився, щоб православною церквою й надалі керував патріарх та Святий синод¹⁹, він залишив за собою право контролю за станом справ у церковній організації. На папері патріарха обирав Святий синод, але в дійсності його кандидатуру затверджував султан. Слід зазначити, що султан рідко втручався в процес виборів, якщо тільки цього не вимагали інтереси держави. Зі свого боку, патріархи рідко виступали в опозиції до офіційної політики османів. Інші церковні ієрархи високого рангу призначалися патріархом або Святим синодом, та від султана залежало остаточне за-

твердження їхніх посад. Патріарх контролював усі православні церкви імперії та розпоряджався їх майном. Духовенство мало власні судові інституції і не сплачувало податків. Церква існувала за рахунок добровільних пожертвувань, дотацій та прибутків з майна²⁰.

Османська влада використовувала Константинопольську грецьку патріархію як зручний інструмент панування над християнським населенням Балканського півострова. Патріарх і грецькі єпископи отримували над християнами не тільки духовну, але і світську владу. Вище духовенство мало право збирати з віруючих податки на свою користь. Для збору цих податків турецькі паші часто надавали в розпорядження православних єпископів своїх солдатів. Грецькі монастирі в Османській імперії зберегли право мати величезні земельні наділи. Єпископи і митрополити служили на користь османським властям і закликали народ до терпіння і покори султану. Однак, нижче духовенство також страждало від безправ'я та сваволі османської влади, як і селяни. Тому сільські священики нерідко брали участь у повстаннях проти турецького панування.

В Османській імперії посади продавалися і купувалися, і вирішальне значення при одержанні посади нерідко мала не богословська освіченість претендента, а його багатство. Оскільки патріархат був достатньою мірою інтегрований в османську державну структуру, на ньому позначилися всі ті процеси ослаблення та занепаду, які спостерігались в адміністративній системі імперії. Криза торкнулася владної верхівки, не оминувши й оточення православного патріарха. Як і в решті імперії, цей найвищий пост доставався тому, хто міг за нього більше заплатити.

Купівля посади патріарха кожним новим кандидатом аж до 1763 року компенсувалася з церковного бюджету. Через такі непомірні витрати, а також через сильну корупцію всередині церкви, борги самого патріархату на 1820 рік становили 1,5 млн. турецьких піастрів. Подібні заборгованості були й в інших православних інституціях. Компенсувати ці витрати доводилося за рахунок прихожан або з прибутків від церковного майна. На землях, що належали церкві, вводилися жорстокі повинності для селян. У Молдові та Волощині відповідні суми на підтримання центрального церковного апарату стягувалися з місцевих монастирів²¹.

Незважаючи на тісну співпрацю з центральною владою імперії та внутрішню корумпованість, православна церква в житті місцевого християнського населення відігравала важливу роль. Церква допомагала дотримуватись ідеологічної єдності всередині християнської спільноти.

Найбільш привілейованою групою християнського населення Османської імперії були не високі православні ієрархи, а члени окремого олігархічного утворення, так звані фанаріоти. Центром цього впливового угруповання був Константинополь. Фанаріоти беруть свою назву з району Фанар — саме там мешкала більшість християнського населення османської столиці та була розташована резиденція православного патріарха. Головним чином, групу склали етнічні греки, проте були серед них і нащадки еллінізованих італійських, румунських та албанських родин. Вплив

фанаріотів ґрунтувався, перш за все, на їх багатстві, що було набуто завдяки високим постам, які вони обіймали в османській адміністрації, та фінансовим вигодам, які можна було отримати завдяки цим постам.

Від середини XVII ст. їхнє становище стало панівним через вдале поєднання багатства та політичного впливу. Фанаріоти були представниками грецької аристократії і торгово-лихварської верхівки. Вони пишалися своїм походженням від візантійської аристократії. Деякі з них мали гучні титули та фамільні герби. Слід зазначити, що значна частина фанаріотських родин походила не від знаті Візантії, а від банкірів і купців, які поселилися у Константинополі після турецького завоювання.

З падінням престижу і військової потуги імперії та зі скороченням її кордонів, Порта зрозуміла, що тепер їй при вирішенні спірних питань доведеться зіткнутися з європейськими державами на їх власних умовах. Тому вона намагалася суперничати з ними засобами переговорів та дипломатії. Турецькі вельможі не завжди володіли іноземними мовами, отож часто були залежні від численних перекладачів та посередників. Греки були освіченими та добре володіли іноземними мовами, тому саме вони найчастіше посідали пости драгоманів на всіх державних рівнях. «Драгоман» означає «перекладач». Проте це був ще й агент, тлумач і посередник, функції якого виходили далеко поза знання мов. Завдяки своїй здатності до цієї роботи, греки могли контролювати найважливіші пости адміністрації османів: верховний драгоман виконував обов'язки постійного референта із зовнішніх справ, драгоман військового флоту посередничав між верховним адміралом та адміністраціями грецьких островів, також етнічні греки посідали пости губернаторів румунських князівств Волощини та Молдови. Слід зазначити, що з другої половини XVII ст. фанаріоти стали працювати в урядовому апараті Османської імперії.

У XVIII ст., після того як посади господарів Молдови і Волощини стали монополією декількох фанаріотських родин, а саме: Маврокордатосів, Гікасів, Калімакісів, Караджасів, Сутцосів, Іпсілантів, Мурузісів, вплив фанаріотів значно посилювався. В другій половині століття у справі Османської імперії нерідко стали втручатися іноземні держави. В ролі перекладачів та посередників фанаріоти мали доступ до державних таємниць Османської імперії та підтримували зв'язки з іноземними урядами. Греки-фанаріоти, тісно пов'язані з іноземними послами, нерідко тримали у своїх руках ниті інтриг, що приводили до зміни провінційних пашей і великих візирів. Особиста думка фанаріотів враховувалась при підготовці і проведенні військових операцій і мирних переговорів.

Фанаріоти ретельно займалися справами християнського патріархату. Завдяки своїй фінансовій могутності, вони були здатні контролювати більшість церковних інституцій, адже постійна потреба у грошах спонукала діячів церкви шукати багатих кредиторів. Значна заборгованість патріархату пояснювалася корумпованістю системи влади, необхідністю купувати пости та витримувати інші побори. Наприклад, у XVIII ст. посада патріарха коштувала дуже дорого; і хоча одразу кілька осіб мали потрібні суми,

вони змушені були додатково звертатися до фанаріотів за позиками, які надавалися під 10%²². Зробивши інвестиції в успішного кандидата, кредитор мав змогу контролювати його. Також фанаріоти поширювали свій вплив за рахунок того, що вони скуповували місця в синоді, які призначалися для осіб з-поза церковної ієрархії, а також проводили на вакантні пости в адміністрації патріархату потрібних їм кандидатів.

Впливові роди фанаріотів вважали себе спадкоємцями традицій давньої Візантії. Кожна з родин намагалася відшукати або сфабрикувати генеалогічні корені, які пов'язували б її зі шляхетними візантійськими династіями. І хоча підтвердити подібні зв'язки було майже неможливо, багато фанаріотів приймали імена своїх вигаданих благородних предків. А їхньою найвищою метою було відновлення величної Візантійської імперії. Керування в ній здійснювала б шляхта грецького походження, загальнодержавною мовою була б проголошена грецька. Таким чином, православна церква перебувала під впливом групи осіб, які прагнули успадкувати імперію османів, замінивши мусульманську адміністрацію на православну грецьку.

Наприкінці XVIII ст. грецькі землі, особливо острови Егейського й Іонічного морів, були залучені до європейських торгових зв'язків і стали основними постачальниками сільськогосподарської продукції і сировини. Частина накопичених капіталів вкладалася у виробництво товарів, тому в цих регіонах стали з'являтися мануфактурні підприємства. Швидкому зростанню капіталів також сприяв розвиток торгового судноплавства і суднобудування на островах Архіпелагу. Найбільшого розмаху суднобудування досягло на островах Ідра, Спеце та Псара, де на початку XIX ст. вже застосовувалися капіталістичні принципи організації праці. На економіці островів Ідра й Спеце сприятливо позначилася відсутність турецької адміністрації. Особливо швидкими темпами грецьке суднобудування розвивалося після 1774 р., тому що за умовами Кючук-Кайнарджийського договору, яким завершилася російсько-турецька війна 1768-1774 рр., грецькі судна одержали право ходити під російським прапором. Флот зіграв важливу роль у війні за незалежність Греції. Представники родин багатих судновласників (Кундуріотіси, Орландоси) відігравали активну роль у житті молодшої грецької держави. За підрахунками І. Каподистрії, вже на початку XIX ст. у греків було близько 5 тис. торговельних кораблів, на яких плавало 90 тис. матросів²³. Наявність у греків такої кількості морського транспорту значною мірою сприяла розвитку торгівлі й розширенню про шарку купецтва, яке поступово перетворювалося на торгіву буржуазію.

Торгова буржуазія формувалася як нова соціальна сила. У цей про шарок входили не тільки представники грецьких колоній з різних областей Османської імперії, але й грецькі купці з європейських країн, які підтримували міцні зв'язки з батьківщиною. Життя й економічний добробут грецьких купців часто були непередбачуваними в обстановці анархії та безладу, які панували в Османській імперії на той час. Соціальні протиріччя загострювались, невдоволення османською владою зростало, поширюючись навіть на привілейовані про шарки грецького суспільства, тісно пов'язані з Портою.

Військова міць і центральна влада в Османській імперії були ослаблені, посилювалися сепаратистські тенденції з боку місцевих феодалів і пашей, призначуваних Портою з числа феодално-поміщицької знаті. Час від часу спалахували заколоти яничар, які стали головною причиною смуту і заворушень.

Протягом усього періоду турецького панування греки завжди вірили у своє визволення від нестерпного ярма. На Олімпі, Парнасі та інших горах Греції бігли ті, що не мирилися з турецькою неволею. Їх називали клефтами. Важке і небезпечне життя у боротьбі з ворогами і дикою природою робили з клефтів бійців, що нагадували силою і мужністю античних героїв²⁴. У літописах столітньої історії існування клефтів нерідко зустрічаються одні й ті ж прізвища, тобто ці люди тут жили, утворювали родини та народжували дітей, які продовжували боротьбу своїх предків. Так, починаючи з XVI ст., згадується родина Колокотронісів, з якої вийшов видатний полководець часів грецької революції за незалежність Теодорос Колокотроніс²⁵.

Турецькі паші намагалися очистити гори Греції від клефтів, однак, на місце загиблих бійців ставали нові. Годі Порти вирішила внести розкол у середовище клефтів і запропонувала їм служити у військах охорони кордонів. За часів правління султана Сулеймана I Законодавця Порти доручила деяким загонам клефтів охороняти порядок у тих районах, де вони діяли. Загони були легалізовані турецькою владою, виконували функції внутрішньої сторожі та одержали назву «арматоли». Іноді туркам вдавалося використовувати арматолів у боротьбі з клефтами, але поклатися на них було небезпечно. Якщо капітани (командири) арматолів сварилися з турецькою владою, вони знову переходили у загони клефтів.

Останні діяли на суші і на морі, контролювали окремі райони країни. Крім цього, в Греції були цілі області, які зберігали за часів турецького панування фактичну незалежність. Так, у деяких важкодоступних гірських районах Греції були громади, в яких турки так і не змогли встановити свою владу. Такими залишалися області Мані на Пелопоннесі, Сулі і Хімара в Епірі, Скаф'я на Криті²⁶. Султан отримував від мешканців цих областей данину, яку вони сплачували раз на рік, але, слід зазначити, не завжди регулярно. Усі, хто боявся помсти з боку османської влади, знаходили тут безпечне місце. Цими областями управляли капітани, посади яких пізніше стали переходити у спадок серед заможних та впливових родин. У Мані, зокрема, окружним капітаном обирався верховний правитель області — бей, якого затверджувала Порта.

Ці області були оплотом антитурецьких повстань, що часто спалахували. Нерідко поштовхом до таких повстань слугували війни християнських держав проти Османської імперії. Повстання, що стихійно спалахували, як правило, були слабо підготовлені і носили розрізнений характер. Вони жорстоко придушувалися османською владою. Загони карателів спалювали й руйнували міста і села, вбивали жителів чи забирали їх у рабство.

Над колись могутньою великою Османською імперією нависла загроза розпаду. Наприкінці XVIII ст. султан Селім III зробив спробу зміцнити країну і провів у життя низку реформ, що сприяли створенню регуляр-

ної, навченої і сформованої за європейським зразком армії, яка могла б замінити яничарський корпус, що розклався, став неефективним і небезпечним. Ця спроба створити сильну абсолютистську державу, яка не торкалася б засад старого суспільного ладу, закінчилася провалом. Безрезультатними виявилися і спроби, розпочаті Великим візиром Мустафашею Байрактаром 1807 р.²⁷

Таким чином, державний устрій Османської імперії, традиційні мусульманські інститути стримували розклад феодалізму і становлення капіталістичного ладу в країні. В Османській державі не були створені необхідні умови для підприємництва і торгівлі. Місцева буржуазія, що формувалася на Балканах, випереджала у своєму розвитку турецьку, оскільки мала тісні торговельні зв'язки з європейською буржуазією. З іншого боку, безперешкодне проникнення на ринки Османської імперії виробів із західноєвропейських держав, засноване на так званій системі капітуляцій²⁸, уповільнювало становлення місцевої промисловості. Розклад феодальної системи в балканських володіннях османів не відповідав темпу формування капіталістичного ладу. Отже, у Південно-Східній Європі перехід до капіталістичних відносин був можливий лише після ліквідації османського панування. Також одними з визначних чинників, котрі сприяли розвитку грецького національно-визвольного руху, були російсько-турецькі війни XVIII ст. Вони обумовили загострення внутрішньої кризи Османської імперії, і це зробило її уряд неспроможним придушити рух за незалежність балканських народів, які потерпали від турецького ярма.

¹ Миллер А. Ф. Мустафа паша Байрактар. Оттоманская империя в начале XIX в. — М.-Л., 1947; Новичев А. Д. Экономические и социальные сдвиги в Малой Азии и на Балканах в первой половине XIX в. и начало Танзимата. — М., 1966; Арш Г. Л. Этеристское движение в России: освободительная борьба греческого народа в начале XIX в. и русско-греческие связи. — М., 1970; Фадеев И. М. Официальные доктрины в идеологии и политике Османской империи (османизм-панисламизм XIX — начала XX в.). М., 1985; Мейер М. С. Османская империя в XVIII в. Черты структурного кризиса. — М., 1991; Славіч Б. Історія Балкан XVIII і XIX ст. — Т. 1. — К., 2003; Терентьева Н. О. Тамне грецьке товариство «Філікі Етерія». — К., 2005.

² Stavrianos L. S. The Balkans since 1453. — New York, 1958; Petropulos J. A. Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece. 1833-1843. — Princeton, 1968; Πετρος Κ. Οι αγροτικές σχέσεις στις παραμονές της Επανάστασης του 1821 // Η Επανάσταση του 1821. Επιστημονικό συμπόσιο. — Αθήνα, 1983.

³ Φωτακου Φ. (Χρυσανθοπούλου). Απομνημονεύματα περι της Ελληνικής Επανάστασης. — Αθήναι, 1971.

⁴ Після завоювання його турками, він був перейменований і отримав назву Стамбул.

⁵ Фадеев И. М. Официальные доктрины в идеологии и политике Османской империи (османизм-панисламизм XIX—начала XX в.). — М., 1985. — С. 3—22.

⁶ Кодзабаси (тур. — староста) — грецькі землевласники, які за часів турецького панування були чиновниками місцевого самоврядування.

⁷ Petropulos J. A. Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece. 1833-1843. — Princeton, 1968. — P. 29; Stavrianos L. S. The Balkans since 1453. — New York, 1958. — P. 280.

⁸ Χουλιαρακης Μ. Γεωγραφική διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξη της Ελλάδος. 1821–1971. Τ.1. Μ.1. — Αθήνα, 1973. — Σ. 53–54.

⁹ Φωτακου Φ. (Χρυσανθοπούλου). Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επανάστασης. — Αθήνα, 1971. — Τομ. Α'. — Σ. 44.

¹⁰ Тимар — умовне спадкове землеволодіння в Османській імперії. Тимари роздавалися з фонду державних земель як плата за несення військової служби.

¹¹ Чифт (пара, упряжка волів) — селянський наділ; його розмір визначався тією кількістю землі, що можна було обробити впродовж дня парою волів. Чифтлік — 1) земельна ділянка селянина; 2) приватне земельне володіння, що являло собою товарне господарство, де широко використовувалась праця наймитів та поденників.

¹² Πετρος Κ. Οι αγροτικές σχέσεις στις παραμονές της Επανάστασης του 1821 // Η Επανάσταση του 1821. Επιστημονικό συμπόσιο. — Αθήνα, 1983. — Σ. 204.

¹³ Вронченко М. Описание Малой Азии в ее нынешнем состоянии, составленное русским путешественником. Ч. 1-2. — СПб., 1839-1840. — Ч. 2. — С. 209.

¹⁴ Новичев А. Д. Экономические и социальные сдвиги в Малой Азии и на Балканах в первой половине XIX в. и начало Танзимата. — М., 1966. — С. 10–11.

¹⁵ Πετρος Κ. Οι αγροτικές σχέσεις στις παραμονές της Επανάστασης του 1821 // Η Επανάσταση του 1821. Επιστημονικό συμπόσιο. — Αθήνα, 1983. — Σ. 202-203.

¹⁶ Πετρος Κ. Οι αγροτικές σχέσεις στις παραμονές της Επανάστασης του 1821 // Η Επανάσταση του 1821. Επιστημονικό συμπόσιο. — Αθήνα, 1983. — Σ. 209.

¹⁷ Дані по Пелопоннесу та Евбеї з кн.: Ασδραχας Σ. Η ελληνική κοινωνία και οικονομία. 18 και 19 αιωνες. — Αθήνα, 1982. — Σ. 8; дані по Румелії з кн.: Βουρνας Τ. Ιστορία της Νεωτερης Ελλάδας. — Αθήνα, 1974. — Σ. 14.

¹⁸ Мейер М.С. Османская империя в XVIII в. Черты структурного кризиса. — М., 1991. — С. 88.

¹⁹ Святий Синод — дорадчий орган Константинопольської патріархії, складався з митрополитів.

²⁰ Славіч Б. Історія Балкан XVIII і XIX ст. — Т. 1. — К., 2003. — С. 269.

²¹ Там само. — С. 71–72.

²² Κορδατος Γ. 'Ιστορία της νεωτερης 'Ελλάδας. — Αθήνα, 1957. — Σ. 65.

²³ Αρχειον Καποδιστρια Α'. — Κετκυρα, 1974. — Σ. 34.

²⁴ Про ватажків клефтів Захаріса і Нікітараса існує багато легенд. Одна з них розповідає, що вони могли бігати зі швидкістю коней, які скакали галопом. В іншій легенді говориться, що клефт Одиссеос Андруцос був таким дужим, що міг тримати одночасно двох великих козлів (по одному в кожній руці), поки його товариші знімали з них шкури.

²⁵ Теодорос Колокотроніс отримав бойове хрещення в віці 10 років у битві з турками. В цій битві загинув його батько — командир загону клефтів Констандіс Колокотроніс. Трагічна смерть батька зміцнила рішучість сина йти тим же шляхом. Через кілька років юнак став на чолі загону із 150 людей, з яких 30 бійців були близькими або далекими родичами родини Колокотронісів.

²⁶ Арш Г.Л. Этеристское движение в России: освободительная борьба греческого народа в начале XIX в. и русско-греческие связи. — М., 1970. — С. 74.

²⁷ Миллер А.Ф. Мустафа паша Байрактар. Оттоманская империя в начале XIX в. — М.-Л., 1947. — С. 13 — 14.

²⁸ Система капітуляцій закріплювала пільговий митний і податковий режим для французьких товарів, які поставлялись на ринки Османської імперії з Західної Європи.